

Το Κάστρο Χλεμούτσι,
άποψη από ΒΔ.
Δεξιά, κλειδί νευρώσεως
σταυροθολίου με ανάγλυφο
πρόσωπο άνδρα, που
σχηματίζεται από φύλλα
(περ. 1225–1236).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΗΛΕΙΑ

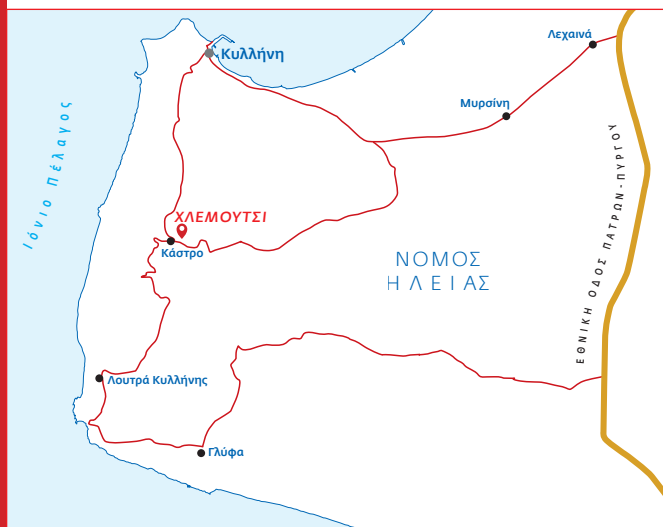
ΚΑΣΤΡΟ ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ/ CLERMONT

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΡΑΛΛΗ

Αρχαιολόγος

→ **Ο σύγχρονος επισκέπτης φτάνει στο κάστρο Χλεμούτσι διαμέσου της εθνικής οδού Πατρών-Πύργου, διασχίζοντας απόσταση 15 χλμ. μέσα από τα χωριά Λεχαινά, Μυρσίνη και Νιοχώρι. Προσεγγίζει τον αρχαιολογικό χώρο περνώντας από τον σύγχρονο οικισμό Κάστρο, ο οποίος αναπτύσσεται στους πρόποδες του λόφου Χελωνάτα, στα 300 μ. περίπου από το σημείο όπου δεσπόζει το φρούριο.**

Χάρτης που απεικονίζει τη θέση του κάστρου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αρχαιολογικός χώρος κάστρου Χλεμούτσι βρίσκεται στο χωριό Κάστρο του Δήμου Ανδραβίδας-Κυλλήνης της Περιφερειακής Ενότητας Ηλείας, στο δυτικότερο ακρωτήριο της Πελοποννήσου, μεταξύ Κυλλήνης και Λουτρών Κυλλήνης. Το Χλεμούτσι είναι χτισμένο στο ψηλότερο σημείο της περιοχής, στην κορυφή του λόφου Χελωνάτα. Από τη στρατηγική και περίοπτη θέση του δεσπόζει σε όλη την πεδιάδα της Ηλείας, εποπτεύοντας παράλληλα τη νότια Αχαΐα, το Ιόνιο πέλαγος και τις ακτές της Αιτωλοακαρνανίας.

Η ονομασία

Το κάστρο, που χτίζεται εξαρχής από τους Φράγκους, ονομάζεται από τους ιδρυτές του Château Clermont ή Clairmont. Στα ελληνικά ήταν γνωστό ως Χλουμούτζι, ενώ οι Ενετοί το αποκαλούν Castel Tornese. Σήμερα έχει επικρατήσει η ονομασία Χλεμούτσι.

Σχετικά με την προέλευση της ονομασίας του έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες. Για το όνομα Clermont έχει μεταξύ άλλων υποστηριχτεί ότι προέρχεται από το λατινικό *clarus mons* (=ονομαστό όρος, λαμπρό βουνό). Στο *Χρονικό του Μορέως* απαντούν οι τύποι Χλουμούτζι, Χλομούτζι ή Χλουμούτσι. Ο R. Roscoe θεωρεί το Χλουμούτζι τουρκικό όνομα, ο Buchon παραμόρφωση του Clermont, ο Wasmer εικάζει ότι έχει σλαβική προέλευση και σημαίνει λόφος / ύψωμα (πρβλ: Χελμός), ενώ ο Δ.Ι. Γεωργακάς κρίνει ότι προέρχεται από την ελληνική λέξη «χλωμός», δηλ. κίτρινος, ωχρός. Ο Α. Χατζής υποστηρίζει ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από όνομα οικογένειας, «Χλομούτσης», δηλ. το κτήμα του Χλομούτση. Με δεδομένο ότι η αρχική ονομασία του κάστρου είναι γαλλική και οι ιδρυτές του Γάλλοι, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το Χλουμούτζι αποτελεί ελληνική παραφθορά του γαλλικού ονόματος, άποψη που αποδέχεται ως επικρατέστερη και ο Bon. Όσον αφορά στην ονομασία Castel Tornese, αυτή συνδέεται άμεσα με το φράγκικο νομισματοκοπείο των τονρνεσίων (*deniers tournois*) του Πριγκιπάτου, το οποίο θεωρήθηκε, λανθασμένα, ότι βρισκόταν εντός του κάστρου.

Ιστορική περιγραφή

Το κάστρο Χλεμούτσι, διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο του σταυροφορικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας, υπήρξε το μεγαλύτερο οικοδομικό έργο που εκτέλεσαν οι Φράγκοι στα Βαλκάνια, εξαιρετικό δείγμα φρουριακής σταυροφορικής αρχιτεκτονικής της εποχής της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο. Πρόκειται για μία από τις λίγες περιπτώσεις που οι Φράγκοι, αντί να εκσυγχρονίσουν και να ενισχύσουν υφιστάμενες οχυρώσεις με βυζαντινές ή και αρχαιότερες φάσεις, προτιμούν να ιδρύσουν ένα νέο κάστρο. Μεσαιωνικό παλάτι με φρουριακό χαρακτήρα αποτελεί ουσιαστικά ένα «εμφύτευμα» της γαλλικής αρχιτεκτονικής, το οποίο μεταφέρει γαλλικά πρότυπα του 12ου και 13ου αι. στα εδάφη της νότιας Ευρώπης. Παράλληλα όμως αφομοιώνει και επιδράσεις από τα κάστρα της σταυροφορικής Μέσης Ανατολής και, δρώντας

01

1 Το κάστρο Χλεμούτσι /
Clermont δεσπόζει
στον κάμπο της Ηλείας.

ως τοπόσημο με το μέγεθος και την ποιότητά του, ασκεί καταλυτική επίδραση στην τοπική βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση.

Σύμφωνα με το *Χρονικό του Μορέως* (στ. 2631–2720), το Χλεμούτσι οικοδομείται μεταξύ 1220 και 1223 από τον Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουίνο, πρώτο ηγεμόνα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Για να μπορέσει να πραγματοποιήσει την κατασκευή του κάστρου, ο Φράγκος ηγεμόνας έρχεται σε σύγκρουση με τον καθολικό κλήρο της Αχαΐας, παρακρατώντας τις εκκλησιαστικές προσόδους, γεγονός που προκαλεί τον αφορισμό του από τον Πάπα: «Ο πρίγκιπας εχόλιασεν, ώρισε και εκρατήσαν/ όλους τους τόπους και προνοίες ένθα τες εκρατούσαν/ και ουδέν ηθέλησεν ποσώς τίποτε γαρ να επάρη/ από τα δίκαια των προνοιών όλων των εκκλησιών,/ αλλά και ώρισε κι αρχίσασιν να χτίζουν το Χλουμούτσι./ Και οι επίσκοποι αφώριζαν τον πρίγκιπα αενάως» (στ. 2648–2653). Μόλις ολοκληρώθηκε η κατασκευή του, ο Βιλλεαρδουίνος διεμήνυσε στον Πάπα ότι με το Χλεμούτσι ήθελε να προστατεύσει το λιμάνι και τις ακτές από τους σχισματικούς Έλληνες, υπηρετώντας τα συμφέροντα της ρωμαϊκής εκκλησίας. Ο Πάπας πείσθηκε και ανακάλεσε τον αφορισμό, συμφιλιώνοντας τον Βιλλεαρδουίνο με τον κλήρο: «Τρεις χρόνους γαρ εκράτησεν ο πρίγκιπας τους τόπους/ του πριγκιπάτου, σε λαλώ, ολών των εκκλησιών,/ έως και αποπλήρωσε το κάστρον Χλουμουτσίου ... Κι ο Πάπας ο αγιώτατος, ως το επληροφόρέθη,/ συμπάθειον έστειλεν ευθέως στον πρίγκιπα Ντζεφρόε./ Αφότου είδε ο πρίγκιπας του Πάπα την συμπάθειον,/ χαράς μεγάλας έποικεν και τον Θεόν δοξάζει» (στ. 2654–2656 και 2679–2682).

Τα αρχαιολογικά, ωστόσο, δεδομένα δείχνουν ότι το Χλεμούτσι, παρά τον ομοιογενή χαρακτήρα του,

02

- 2 Μαρμάρινη επιτάφια πλάκα της πριγκίπισσας Άννας Βιλλεαρδουίνης, κόρης του Βυζαντινού ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β', τρίτης και τελευταίας συζύγου του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (προέλευση: Ανδραβίδα, 1286).
- 3 Μολυβδόβουλο Ιωαννιτών Ιπποτών, 14ος αι.

οικοδομείται τον 13ο αιώνα σε τρεις διαδοχικές φάσεις. Η τελική του διαμόρφωση δεν καθορίστηκε τόσο από τον αμυντικό του χαρακτήρα. Με την εξαιρετικά πολυτελή κατασκευή του στόχευε κυρίως να λειτουργήσει ως φρουριακό ανάκτορο και απόλυτο σύμβολο της κυριαρχίας των Φράγκων ηγεμόνων.

Το κάστρο Χλεμούτσι γνωρίζει μεγάλη ακμή κατά τη δυναστεία των Βιλλεαρδουίνων και ειδικότερα κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (1246–1278). Η στρατηγική του θέση ήταν ανέκαθεν το μεγάλο του πλεονέκτημα, επειδή το καθιστούσε πολύτιμο για τις κατακτητικές τους βλέψεις: «Πολλάκις αν εχάσαμεν τον τόπον του Μορέως από το κάστρον Χλουμουτσίου τον θέλομεν κερδίσει» (Χρονικό του Μορέως, στ. 2673–2674). Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Β' το 1278, ακολουθεί περίοδος αβεβαιότητας και αναταραχών. Οι έντονες διαμάχες για τη διαδοχή στην ηγεμονία καθιστούν το Χλεμούτσι αντικείμενο διεκδικήσεων μεταξύ διαφόρων ευγενών. Αρχικά το κληρονομεί η γυναίκα του Γουλιέλμου Β', Άννα-Αγνή, κόρη του Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα, Δεσπότη της Ηπείρου. Η μεγαλύτερη ωστόσο διαμάχη ξεσπά το 1313. Η εγγονή του Βιλλεαρδουίνου παντρεύεται

03

τον Λουδοβίκο της Βουργουνδίας ο οποίος, ως Πρίγκιπας της Αχαΐας, διαδέχεται τον Φίλιππο του Τάραντα που είχε πεθάνει χωρίς να αφήσει απογόνους. Τότε όμως η άλλη κόρη του Βιλλεαρδουίνου, Μαργαρίτα, βαρόνη της Άκοβας, παντρεύει την κόρη της με τον Φερδινάρδο της Μαγιόρκας, αρχηγό των Καταλανών, ο οποίος θέτει θέμα διεκδίκησης του Μοριά στο όνομα της γυναίκας του. Για την ενέργειά της αυτή η Μαργαρίτα κατηγορείται για εγκληματική πράξη και προδοσία, συλλαμβάνεται και φυλακίζεται στο Χλεμούτσι, όπου και πεθαίνει τον Φεβρουάριο του 1315. Ο Φερδινάρδος παρ' όλα αυτά δεν πτοείται και καταλαμβάνει το Χλεμούτσι, όπου θα παραμείνει μέχρι το 1316, όταν ο Λουδοβίκος της Βουργουνδίας νικά τους Καταλανούς και οι Φράγκοι ανακαταλαμβάνουν το κάστρο.

Στις αρχές του 15ου αιώνα, το Χλεμούτσι περνά στα χέρια του Καρόλου Τόκκου, κόμη της Κεφαλονιάς και Δεσπότη της Ηπείρου, ενώ το 1427 περιέρχεται ειρηνικά ως προίκα στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, μετά το γάμο του με την κόρη του Τόκκου. Ο Παλαιολόγος ορίζει το Χλεμούτσι ως επίσημη έδρα του Δεσποτάτου του Μορέως και χρησιμοποιεί το κάστρο ως στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο για να προετοιμάσει την επίθεσή του στην Πάτρα. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Κωνσταντίνος παραδίδει το Χλεμούτσι στον αδελφό του, Θωμά Παλαιολόγο. Ο τελευταίος θα φυλακίσει εδώ το 1454 τον Γιοαννί, νόθο γιο του τελευταίου πρίγκιπα της Αχαΐας Ζαχαρία II Centurione, ο οποίος είχε επαναστατήσει εναντίον των Βυζαντινών. Το 1460, κατά την εισβολή των Τούρκων στον Μοριά, το Χλεμούτσι καταλαμβάνεται για λογαριασμό τους από τον Αλβανό Zagan Πασά, ενώ το 1620 δέχεται επίθεση και λεηλατείται από τους Ιωαννίτες ιππότες της Μάλτας. Το 1687 καταλαμβάνουν το Χλεμούτσι οι Ενετοί, οι οποίοι το κρατούν στην κατοχή τους ως το 1715, όταν ξαναπερνά στα χέρια των Τούρκων, όπου και παραμένει μέχρι την Επανάσταση του 1821. Την εποχή των Ενετών το κάστρο έχει ήδη χάσει τον σημαντικό του ρόλο στην άμυνα της περιοχής, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την πρόταση του Ενετού μηχανικού Francesco Grimani το 1701 να κατεδαφιστεί το Χλεμούτσι και να χτιστεί ένα νέο φρούριο στη Γλαρέντζα.

Το Χλεμούτσι φαίνεται να παίζει κάποιο ρόλο κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς από τον πρώτο κιόλας χρόνο (1821) το κυριεύουν οι Έλληνες. Όταν το 1825 ο Ιμπραήμ Πασάς της Αιγύπτου με το στρατό του λεηλατεί την Ηλεία, ο ντόπιος πληθυσμός καταφεύγει στο Χλεμούτσι για να σωθεί. Το κάστρο θα υποστεί σημαντική καταστροφή, όταν ο Ιμπραήμ το κυριεύσει και ανατινάξει ένα μέρος του. Παρ' όλη τη σημασία και τη σπουδαιότητά του, το κάστρο αφήνεται για μεγάλο διάστημα στη φθορά του χρόνου, αλλά και του ανθρώπου. Οι μεγαλύτερες ίσως καταστροφές που υπέστη δεν προέρχονται τόσο από τους κατά καιρούς κατακτητές του, αλλά από τη λιθολόγηση των ντόπιων. Από την απελευθέρωση και μετά, οι κάτοικοι του χωριού που απλώνεται ακριβώς κάτω από το Χλεμούτσι δεν παύουν να αποσπούν οικοδομικά υλικά για να τα χρησιμοποιήσουν στο χτίσιμο των σπιτιών τους.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ

Το προανασκαφικό στάδιο

Οι περιηγητές (16ος–α΄ μισό 19ου αι.)

Το κάστρο Χλεμούτσι, με τη στρατηγική και περίοπτη θέση του στην κορυφή του λόφου Χελωνάτα, λειτουργεί ως τοπόσημο στη ΒΔ Πελοπόννησο παρά τις φθορές που έχει υποστεί ανά τους αιώνες. Χρονικογράφοι, ιστορικοί, λόγιοι, χαρτογράφοι, διπλωμάτες, στρατιωτικοί, μηχανικοί, ταξιδιώτες, λογοτέχνες και μελετητές, που προσεγγίζουν ή διέρχονται από την περιοχή, αναφέρουν στα κείμενά τους το περίφημο κάστρο, περιγράφουν την ισχυρή κατασκευή, ταυτίζουν το χώρο με ιστορικά γεγονότα και μιλούν για την πορεία του στο χρόνο μέχρι τη σταδιακή παρακμή και εγκατάλειψή του.

Ένα από τα πρώτα κείμενα, όπου αναφέρεται το Χλεμούτσι, είναι το χειρόγραφο οδοιπορικό του Denis Rossot, ο οποίος κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του από τη Βενετία στους Αγίους Τόπους το 1534 επισκέπτεται τις

- 4 Άποψη φρουρίου Χλεμούτσι. V. Coronelli, 17ος αι.
- 5 Η πύλη του εσωτερικού περιβόλου πριν από τις επεμβάσεις. Βοη 1969.

05

ακτές της Ηλείας και το ισχυρό φρούριο, το οποίο αποκαλεί Tornese. Το 1574 το κάστρο Tornese εμφανίζεται σε χάρτη του Giovanni Camocio, ενώ το 1619 το όνομά του αναγράφεται σε χάρτη της Πελοποννήσου του Φλαμανδού Johannes van Cootwijck.

Μεταξύ των ετών 1668 και 1671 την περιοχή επισκέπτεται ο Ενλίγα Çelebi. Ο Τούρκος περιηγητής, που αποδίδει την κατασκευή του κάστρου στους Ενετούς, αναφέρει ότι το Χλεμούτσι κατακτήθηκε από τον Μπαγιεζίτ Βελή, αποτελεί καζά με βαθμό τριακόσια άσπρα και διαθέτει εκατό φρουρούς. Η περιγραφή του παρουσιάζει μια αρκετά παρηκμασμένη εικόνα του κάστρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: «Στο εσωτερικό φρούριο υπάρχει το σπίτι του φρούραρχου, οι αποθήκες για τα πυρομαχικά, οι προμήθειες και οι στέρνες για το νερό. Τίποτε άλλο... Μέσα σε αυτό το τείχος βρίσκονται χτισμένα, γύρω-γύρω από το Τζαμί του Σουλτάνου Μπαγιεζίτ Βελή, ογδόντα πέτρινα σπίτια με κεραμιδιένιες σκεπές. Έξω από τη δυτική πλευρά του τείχους έχουν διακόσια σπίτια οι Ρωμιοί άπιστοι, οι οποίοι δεν επιτρέπεται να μπαίνουν στο κάστρο... Μέσα και έξω από το φρούριο δεν υπάρχουν ούτε αγορά, ούτε παζάρι, χάνι, χαμάμ, ούτε σχολείο και τεκές. Φαίνεται ερημωμένο...».

Στα 1675 προσεγγίζουν την περιοχή, ερχόμενοι από το νησί της Ζακύνθου, οι George Wheeler και Jacob Spon, οι οποίοι αναφέρουν την ύπαρξη του κάστρου Tornese έξι μίλια από την ακτή και του τούρκικου χωριού γύρω από αυτό που αποκαλείται Clempouzzi. Το 1687 το Χλεμούτσι καταλαμβάνεται από τους Ενετούς. Ο Α. Locatelli περιγράφει ότι ο ιστορικός προμαχώνας παραδίδεται στις 3 Αυγούστου, ουσιαστικά χωρίς μάχη από τους Τούρκους, οι οποίοι εγκαταλείπουν πίσω τους 34 κανόνια, ενώ 150 περίπου μέλη της τουρκικής φρουράς παραμένουν στο κάστρο και εκχριστιανίζονται. Την ίδια περίπου εποχή επισκέπτεται την περιοχή και ο V. Coronelli. Πέρα από τη γραπτή του μαρτυρία, εξαιρετικής σημασίας είναι τα σχέδια του κάστρου που πλαισιώνουν τις εκδόσεις του Coronelli και τα οποία έκτοτε συνοδεύουν πάμπολλες επανεκδόσεις, μεταφράσεις ή μεταγενέστερα ταξιδιωτικά χρονικά, ιστορικά συγγράμματα και γεωγραφικά έργα.

Κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας το Χλεμούτσι λειτουργεί ως κέντρο της οικονομικής περιφέρειας της Ήλιδας και, ως εκ τούτου, υπάρχουν συχνές μνείες του σε επίσημα βενετικά έγγραφα. Ο Giacomo Corner, πρώτος γενικός προνοητής της Πελοποννήσου μετά την κατάκτησή της από τον Morozini, περιγράφει σε έκθεσή του στις 23 Ιανουαρίου 1690 τις ελλείψεις του φρουρίου, το οποίο χαρακτηρίζει μικρό σε μέγεθος, χωρίς ιδιαίτερες υποδομές και μετά βίας κατοικήσιμο, ενώ στο ίδιο κλίμα κινείται και η έκθεση του διαδόχου του, Tadio Gradenigo, στις 15 Μαρτίου 1692. Η μειωμένη σημασία του κάστρου Χλεμούτσι στην άμυνα της περιοχής την εποχή των Ενετών επιβεβαιώνεται και σε αναφορά του Francesco Grimani στις 8 Οκτωβρίου 1701. Ο Ενετός μηχανικός προτείνει, χωρίς ωστόσο η πρότασή του να βρει ανταπόκριση, να κατεδαφιστεί το Χλεμούτσι, επειδή δεν εξυπηρετεί πλέον

- 6 Το πριγκιπικό παρεκκλήσι πριν από τις επεμβάσεις. Βοη 1969.

τα συμφέροντα των Ενετών όντας παλαιό, βρίσκεται μακριά από λιμάνι και η ανακατασκευή του θα ήταν πολυδάπανη. Αντ' αυτού προτείνει να χτιστεί ένα νέο φρούριο στη θέση της Γλαρέντζας, κοντά στη θάλασσα και τα νησιά, όπου βρίσκονται τα οικονομικά συμφέροντα της Γαληνοτάτης.

Από τις αρχές του 18ου αι. παρατηρείται σημαντική αύξηση στον αριθμό των Ευρωπαίων που επιθυμούν να περιηγηθούν στον ελλαδικό χώρο. Η θέση του κάστρου Χλεμούτσι, που γειτονεύει με τα αρχαία κατάλοιπα της Ήλιδας και της Ολυμπίας, βασικών προορισμών των περιηγητών, έχει ως αποτέλεσμα την αναφορά του σε πλείστα ταξιδιωτικά κείμενα και χάρτες της εποχής.

Το 1760 ο Richard Chandler αποβιβάζεται στη Γλαρέντζα και, κατευθυνόμενος προς την Παλαιόπολη Ήλιδας, «αφήνει στα δεξιά του την πόλη Clemontzi ή Cleμουτzi, πάνω από την οποία, στην κορυφή ενός, ορατού από τη Ζάκυνθο, λόφου, δεσπόζει το κάστρο Tornese». Το 1798 περνά από την περιοχή ο Francois Pouqueville μνημονεύοντας το εγκαταλελειμμένο Χλουμούτζι με το ομώνυμο χωριό περιμετρικά του και το ιστορικό της κατασκευής του κάστρου, όπως παραδίδεται από το *Χρονικό του Μορέως*. Πολύτιμες πληροφορίες για το Χλεμούτσι μάς προσφέρει και ο William Martin Leake, ο οποίος επισκέπτεται την περιοχή το 1806. Ο Leake κάνει διάκριση ανάμεσα στο Khlemútzi ή Khlomútzi, το σύγχρονο χωριό στους πρόποδες του λόφου Χελωνάτα, και το μεσαιωνικό κάστρο Tornese. Σύμφωνα με τον περιηγητή το όνομα του χωριού προέρχεται από τη λέξη χλεμός ή χλωμός ή χελμός, που συχνά περιγράφει μικρούς δασώδεις λόφους με αναφορά στη βλάστησή τους, εκ της ελληνικής λέξης *χλόα*, ενώ η ονομασία του κάστρου οφείλεται στο νόμισμα *tornesi* ή *tournois*, που «έκοβαν» οι Φράγκοι πρίγκιπες. Κατά τη γνώμη του Leake, το κάστρο, εξαιτίας της επιβλητικής θέσης και κατασκευής του, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως σημαντικός στρατιωτικός κόμβος σε οποιαδήποτε άλλα χέρια πλην των Τούρκων που δεν εκτιμούν την αξία του. Μολονότι ημι-ερειπωμένο, γράφει, δεν παύει να αποτελεί ένα από τα πιο αξιοσέβαστα φρούρια της Ελλάδας. Ο Leake περιγράφει το εσωτερικό του φρουρίου ενώ, βασιζόμενος σε κατάλοιπα αγιογραφιών και μαρτυρίες κατοίκων του χωριού, εικάζει ότι μεταγενέστερα μετατράπηκε σε μοναστήρι. Τέλος, επικρίνει τα σχέδια αποτύπωσης του κάστρου από τον Coronelli, επειδή —κατά την άποψή του— δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

Οι μελετητές (β' μισό 19ου–αρχές 21ου αι.)

Από το β' μισό του 19ου αιώνα και εξής την περιοχή επισκέπτονται όχι πια περιηγητές αλλά μελετητές των αρχαίων και μεσαιωνικών μνημείων και των αντίστοιχων ιστορικών περιόδων στον ελληνικό χώρο.

Ο Jean Alexandre Buchon έρχεται στην περιοχή το 1841. Μνημονεύει τις πληροφορίες του *Χρονικού του Μορέως* για την ίδρυση του κάστρου, ενώ κάνει εκτενή αναφορά στην προέλευση του ονόματός του. Σύμφωνα με τον περιηγητή, οι Φράγκοι ονόμασαν το κάστρο Clermont (*clarus mons*), αλλά και Mata–Grifon (*Matte–Grecs*), εξαιτίας της

06

συμβολής του στον αγώνα επιβολής τους επί των Ελλήνων, ενώ οι Έλληνες το αποκάλεσαν Château Tournois / Castro Tornese, ονομασία που διατήρησαν και οι Ενετοί (Castel Tornese). Ο Buchon εξαίρει την κομβική του θέση, που συνέβαλε στην υπεράσπιση των φραγκικών κτήσεων, αλλά επισημαίνει ότι παρά την ισχυρή κατασκευή του το Χλεμούτσι δεν άντεξε στους βομβαρδισμούς του Ιμπραήμ. Τέλος, αναφέρεται στη σύγχυση που επικρατεί με την ονομασία του κάστρου Χλεμούτσι, στο οποίο συχνά αποδίδεται το όνομα του κάστρου της Γλαρέντζας.

Το καλοκαίρι του 1905 επισκέπτεται το Χλεμούτσι (Clairmont, Chlomouts, Castel Tornese) ο Σκωτσέζος αρχιτέκτονας και ακαδημαϊκός Ramsay Traquair. Αν και βρίσκει το μεσαιωνικό φρούριο ερειπωμένο, εντυπωσιάζεται από την πολυτελή κατασκευή του. Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεωρία που ο Traquair διατυπώνει για τη χρονολόγηση του κάστρου, την οποία ανάγει στις αρχές του 15ου αι., βασιζόμενος σε συγκριτική εξέταση των τειχών των κάστρων Χλεμούτσι – Γλαρέντζας – Ποντικόκαστρου και σε διάφορα ιστορικά δεδομένα. Ο Traquair θεωρεί

περίεργο το γεγονός ότι, ενώ οι πηγές μιλούν διεξοδικά για την ανέγερση του κάστρου Χλεμούτσι, δεν μνημονεύουν τίποτα για την κατασκευή του κάστρου της Γλαρέντζας και διακρίνει μια σύγχυση σχετικά με τη θέση των δύο κάστρων. Υποθέτει, λοιπόν, ότι το Χλουμούτζι (Chlomouts) ή Castel Tornese —που πήρε το όνομά του από το περίφημο νομισματοκοπείο, του οποίου οι κοπές έφεραν τη λέξη «Clarentia»— δεν είναι ένα ξεχωριστό κάστρο, αλλά το φρούριο–πύργος που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης της Γλαρέντζας. Υποστηρίζει δε ότι το Castel Tornese, που σώζεται ακόμα στο εσωτερικό της χερσονήσου σε απόσταση 5 χλμ. από τη Γλαρέντζα, είναι ένα δεύτερο Castel Tornese χτισμένο τον 15ο αι. από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

Η ριζοσπαστική θεωρία του Traquair οδηγεί τον υπουργό Παιδείας Σπυρίδωνα Π. Λάμπρου να διατάξει τη διεξοδική μελέτη του μεσαιωνικού φρουρίου. Το 1919 μεταβαίνει στο κάστρο Χλουμούτζι ο έφορος Αρχαιοτήτων Γεώργιος Σωτηρίου και προβαίνει σε ανασκαφική έρευνα. Ο Σωτηρίου ταυτίζει τα κτηριακά κατάλοιπα του εξωτερικού περιβάλλου με στρατώνες, επισημαίνει στα τείχη τα σημεία επισκευών της Τουρκοκρατίας, ανασκάπτει το εναπομείναν τζαμί

7 Αίθουσες και κεντρική αυλή
εσωτερικού περιβόλου,
άποψη από Δ.

- 8 Αποκατεστημένο παράθυρο με καθιστικά.
9 Κάστρο Χλεμούτσι, άποψη από ΒΔ.

08

και συμπεραίνει πως στο Χλεμούτσι ουδέποτε κατοίκησε αστικός πληθυσμός. Στον εσωτερικό περίβολο ταυτίζει κάποιες από τις αίθουσες με κοιτώνες, ενώ υποδεικνύει τη θέση του ναού του κάστρου και του δεσμοτηρίου. Η λεπτομερής εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων, της τειχοδομίας και της επιμελούς κατασκευής του κάστρου, κυρίως όμως ο εντοπισμός κατά τον Σωτηρίου του νομισματοκοπείου των τερματισμών σε αίθουσα του εσωτερικού περιβόλου —όπου με την καθαίρεση κλιβάνου τουρκικών χρόνων εντοπίζει απανθρακωμένες πλίνθες, νομίσματα, σκωρία, ίχνη καύσης και λεκάνης, στοιχεία που τον οδηγούν να συμπεράνει ότι εδώ γινόταν η κοπή των νομισμάτων—, του προσφέρουν τα επιχειρήματα για να αντικρούσει την άποψη του Traquair και να υποστηρίξει σθεναρά ότι το Χλεμούτσι είναι πέρα από κάθε αμφιβολία γοτθικό κτίσμα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1922, το μεσαιωνικό κάστρο Χλεμουτσίου κηρύσσεται με βασιλικό διάταγμα (ΒΔ 25–2–1922/ΦΕΚ 28/Α/26–2–1922) προέχον βυζαντινό μνημείο, σε μια προσπάθεια προστασίας των εναπομεινάντων ερειπίων σύμφωνα με την τότε ισχύουσα νομοθεσία της ελληνικής πολιτείας (Ν. 2447/1921).

Το 1925 ο Γεώργιος Παπανδρέου, εκπαιδευτικός και διακεκριμένος ιστορικός, εκδίδει το βιβλίο του *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, όπου μιλά εκτενώς για το Χλεμούτσι. Η παρατήρησή του, «δυστυχώς από τινών ετών κτίσται απαίσιοι απανθρώπως και ασυνειδήτως και ατιμωρητεί και άνευ ελέγχου των αρχών καταστρέφουσι κατ' ολίγον το κυριώτατον τούτον έργον της εν Μορέα φραγκοκρατίας, όπως τους λίθους αυτού χρησιμοποιώσι προς κτίσιν των πέριξ χωρίων», επισημαίνει τον κίνδυνο ολικής καταστροφής του μνημείου από τη λιθολόγηση των ντόπιων.

Μεταξύ των ετών 1925 και 1938 την περιοχή επισκέπτεται και ερευνά ο αρχαιολόγος Antoine Bon. Στο έργο του *La Morée franque*, μία από τις πιο σημαντικές πηγές ιστορικών και αρχαιολογικών πληροφοριών για το Χλεμούτσι μέχρι και σήμερα, αναφέρει διεξοδικά τις ονομασίες που κατά καιρούς τού έχουν αποδοθεί, αναλύει το ιστορικό πλαίσιο και τις συνθήκες ίδρυσής του, περιγράφει το κάστρο, τις διάφορες αρχιτεκτονικές φάσεις του, τη λειτουργία των αιθουσών και των κτισμάτων εντός αυτού, τονίζει ότι πρόκειται για μεγαλόπρεπο γοτθικό κτίσμα και καταλήγει στο συμπέρασμα πως το Χλεμούτσι ουσιαστικά αρχίζει να χάνει τον σημαντικό του ρόλο στην άμυνα της περιοχής από την περίοδο της Ενετοκρατίας, μολονότι συνεχίζει να χρησιμοποιείται μέχρι και την Ελληνική Επανάσταση. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαφωνία του Γάλλου αρχαιολόγου με τον Έλληνα συνάδελφό του ως προς τη χρήση της αίθουσας του εσωτερικού περιβόλου. Το χώρο που ο Σωτηρίου χαρακτηρίζει ως νομισματοκοπείο, ο Bon τον ταυτίζει με τα μαγειρεία του κάστρου. Παράλληλα υποστήριξε την ύπαρξη του νομισματοκοπείου στη Γλαρέντζα, βασιζόμενος σε μαρτυρίες των πηγών και αρχαιολογικές παρατηρήσεις, θέση που επιβεβαιώνεται και από τις σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες.

Λίγα χρόνια αργότερα το Χλεμούτσι επισκέπτεται ο

Άγγλος αρχαιολόγος Kevin Andrews στο πλαίσιο έρευνάς του, που εκδίδεται το 1953. Ο Andrews βασίζει την περιεκτική περιγραφή του σε ιστορικές πηγές και αρχαιολογικά δεδομένα, επικεντρώνει την προσοχή του στην αρχιτεκτονική παρουσίαση και τεκμηρίωση του κάστρου, την οποία εμπλουτίζει με άφθονο φωτογραφικό υλικό και σχέδια. Θα συμπεράνει ότι το Χλεμούτσι διατηρεί πλήθος αρχιτεκτονικών στοιχείων που ανάγονται στην αρχική φάση της κατασκευής του κατά τη Φραγκοκρατία.

Σημαντική είναι και η μελέτη του Γάλλου αρχαιολόγου Jean Servais, ο οποίος επισκέπτεται την περιοχή τη δεκαετία του 1960 και διεξάγει ανασκαφικές έρευνες στα κατώτερα στρώματα του λόφου Χελωνάτα. Ο Servais εντοπίζει κατάλοιπα μεσοελλαδικών και μυκηναϊκών χρόνων που ενισχύουν την άποψη ότι, με εξαίρεση τα προϊστορικά αυτά ίχνη, η θέση παρέμεινε ακατοίκητη μέχρι την περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Από τους νεότερους ερευνητές, οι οποίοι ασχολούνται αποκλειστικά με τη μελέτη του κάστρου Χλεμούτσι βασισμένοι κυρίως στην έρευνα πεδίου, αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά η Μυρτώ Γεωργοπούλου-Βέρρα, η Στεφάνια Σκαρτοή και ιδιαίτερα ο Δημήτριος Αθανασούλης, ενώ δεν λείπουν και κάποιες (λιγότερο επιστημονικές) εκδόσεις για το Χλεμούτσι που απευθύνονται στο ευρύ κοινό (λ.χ.: Eric Forbes-Boyd, Ιω. Σφηκόπουλος, Αθηνά Ταρσούλη, Ντίνος Ψυχογιός, Alexander Paradissis, Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη).

Επεμβάσεις: ανασκαφές, αποκαταστάσεις και εργασίες ανάδειξης

Η πρώτη περίοδος των επεμβάσεων (1968–1996)

Στη σύγχρονη εποχή, το κάστρο Χλεμούτσι προσελκύει το συστηματικό ενδιαφέρον της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας από το 1968 και μετά. Η μοναδικότητα του μνημείου και η μέτρια κατάσταση διατήρησής του οδηγούν σε σειρά επεμβάσεων: καθαρισμός αυτοφυούς βλάστησης, συγκέντρωση κατακρημνισμένου οικοδομικού υλικού, στερέωση και αποκατάσταση

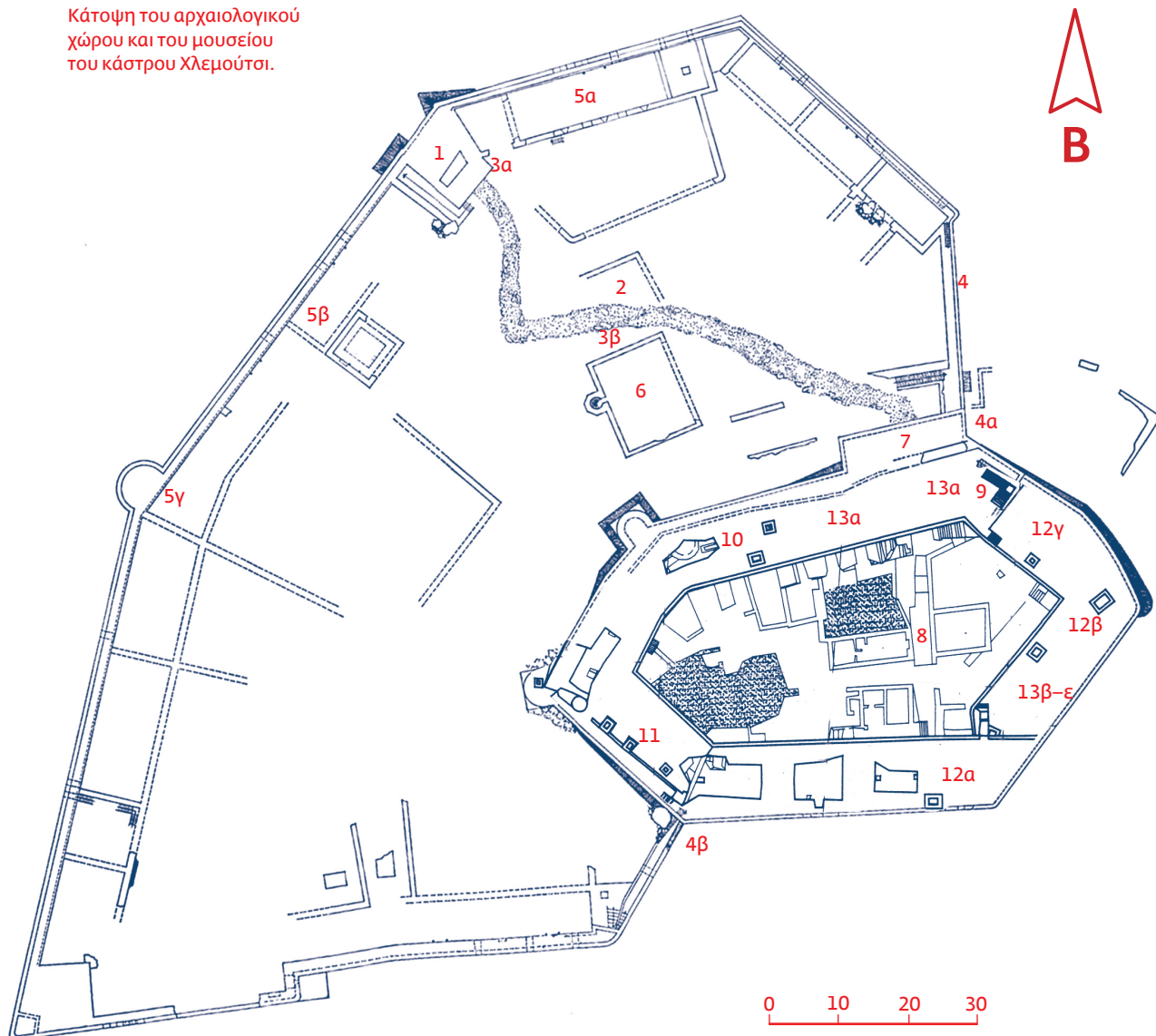
της τοιχοποιίας των εξωτερικών τειχών, αποχρωματώσεις και ανασκαφικές τομές προς αποκάλυψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, σωστικές αναστηλωτικές επεμβάσεις στον εσωτερικό περίβολο, μερική αποκατάσταση θόλων, συμπλήρωση υφιστάμενης λιθόστρωτης οδού, διαμόρφωση εξωτερικού περιβάλλου με χώρο κατάλληλο για εκδηλώσεις, ηλεκτροφωτισμός, κατασκευή φυλακείου κ.ά. Όλες αυτές οι εργασίες αποσκοπούν στην αποκατάσταση και διάσωση του μνημείου από την περαιτέρω φθορά, μολοντί ορισμένες επεμβάσεις, αν και διέσωσαν σημαντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, διαστρέβλωσαν αρκετά την αρχική μορφή του κάστρου. Παράλληλα, το 1981 και το 1985 προσδιορίζονται ζώνες προστασίας του αρχαιολογικού χώρου και καθορίζονται όροι και περιορισμοί δόμησης και χρήσης.

Εργασίες αποκατάστασης, διαμόρφωσης και ανάδειξης στο πλαίσιο ευρωπαϊκών συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων (1997–2014)

Η συστηματική προώθηση ενός σχεδίου αποκατάστασης και ανάδειξης του κάστρου από το Υπουργείο Πολιτισμού ξεκινά το 1997, όταν το Χλεμούτσι εντάσσεται στο πρόγραμμα του Β΄ ΚΠΣ. Η πρώτη φάση, που ολοκληρώνεται το 2000, περιλαμβάνει την πλήρη αποκατάσταση της αίθουσας Α5 του εσωτερικού περιβάλλου, με σκοπό τη δημιουργία εκθεσιακού χώρου για τις μεσαιωνικές αρχαιότητες της Ηλείας. Κατά τα έτη 2005–2008, με τη χρηματοδότηση του Γ΄ ΚΠΣ, συνεχίζονται οι εργασίες που αφορούν στην αποκατάσταση της εισόδου και στη διαμόρφωση του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβάλλου, στη μετατροπή μίας αίθουσας σε αρχαιολογικό γραφείο και εργαστήριο συντήρησης, στην τροποποίηση τριών αιθουσών σε κατάλληλα εξοπλισμένους μουσειακούς χώρους και στην εφαρμογή της μουσειολογικής–μουσειογραφικής μελέτης της έκθεσης «Η εποχή των ιπποτών – Οι σταυροφόροι στον Μοριά», η οποία θα ανοίξει εν τέλει τις πύλες της στο κοινό τον Ιούνιο του 2009. Οι εργασίες διαμόρφωσης και αποκατάστασης στο Χλεμούτσι συνεχίζονται και με τη χρηματοδότηση του ΕΣΠΑ. Κατά τα έτη 2011–2014 πραγματοποιούνται

Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου και του μουσείου του κάστρου Χλεμούτσι.

1	Κεντρική είσοδος	11	Μαγειρεία
2	Εξωτερικός περίβολος	12	Χώροι διαμονής (α-γ)
3	Κινστέρνες (α, β)	13a	Ενότητα Α: Το κάστρο Χλεμούτσι και η αρχιτεκτονική την περίοδο της Φραγκοκρατίας
4	Τείχη και πύλες εξωτερικού περιβόλου (α, β)	13b	Ενότητα Β: Ο κόσμος των ιδεών και των θεσμών – Οι ιππότες στον Μοριά
5	Κτήρια εξωτερικού περιβόλου (α-γ)	13c	Ενότητα Γ: Πίστη και λατρεία – Οι ναοί των ιπποτών
6	Τζαμί	13d	Ενότητα Δ: Η ζωή των κατοίκων του Πριγκιπάτου – Πτυχές του καθημερινού βίου
7	Κεντρική πύλη εσωτερικού περιβόλου	13e	Ενότητα Ε: Οικονομία και εμπόριο, σχέσεις και επικοινωνία – Ο Μοριάς στη μεσαιωνική οικουμένη
8	Εσωτερικός περίβολος (παλάτι)		
9	Πριγκιπικό παρεκκλήσι		
10	Αίθουσα υποδοχής		

10

11

- 10 Κεντρική είσοδος κάστρου. Διακρίνονται τα ίχνη από την καταχύστρα και την καταφραγή της πύλης.
- 11 Ο θόλος της κεντρικής εισόδου, διαμόρφωση της Οθωμανικής περιόδου.

εκτεταμένες εργασίες για τη στερέωση και ανάδειξη των αιθουσών Α1–Α2: συμπλήρωση των κατεστραμμένων τμημάτων των θόλων τους, αρμολόγηση της εσωτερικής τοιχοποιίας, αποκατάσταση μέρους των παραθύρων και του δαπέδου, εγκατάσταση φωτισμού ανάδειξης, κατασκευή ξύλινης διαδρομής θέασης, τοποθέτηση προστατευτικών κιγκλιδωμάτων, κατασκευή ενημερωτικού περιπτέρου πρόσβασης σε ΑμΕΑ κ.ά.

Σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο πραγματοποιούνται συστηματικά εργασίες συντήρησης και ευημεπισμού, προκειμένου το μεσαιωνικό κάστρο να αποδίδεται καθημερινά, ως κοινωνικό αγαθό, στο κοινό.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ

Το κάστρο Χλεμούτσι υπάγεται στον ενιαίο καλλικρατικό δήμο Ανδραβίδας–Κυλλήνης της Π.Ε. Ηλείας. Ο σύγχρονος επισκέπτης, που φθάνει στην περιοχή διαμέσου της εθνικής οδού Πατρών–Πύργου διασχίζοντας απόσταση 15 χλμ. μέσα από τα χωριά Λεχαινά, Μυρσίνη και Νιοχώρι, προσεγγίζει τον αρχαιολογικό χώρο περνώντας από τον σύγχρονο οικισμό Κάστρο, ο οποίος αναπτύσσεται στους πρόποδες του λόφου Χελωνάτα, 300 μ. περίπου χαμηλότερα από το σημείο όπου δεσπόζει το φρούριο. Το Χλεμούτσι αποτελεί ένα από τα πιο καλοδιατηρημένα μεσαιωνικά κάστρα της Ελλάδας, καθώς ανήκει στην αρχική φράγκικη περίοδο (τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι οικοδομήθηκε σε τρεις διαδοχικές φάσεις στη διάρκεια του 13ου αιώνα), χωρίς να έχει υποστεί αξιοσημείωτες μεταγενέστερες επεμβάσεις στην αρχιτεκτονική του.

1.– Κεντρική είσοδος

Για την είσοδό του στον αρχαιολογικό χώρο ο επισκέπτης διασχίζει την κεντρική είσοδο του κάστρου, που βρίσκεται στη ΒΔ πλευρά του λόφου. Στην αρχική φράγκικη κατασκευή της, η είσοδος έχει τη μορφή απλού διαδρόμου που καταλήγει σε πύλη. Η πύλη διαμορφώνεται σε εσοχή και διαθέτει καταφραγή, ξύλινη θύρα και καταχύστρα. Στην Οθωμανική περίοδο η είσοδος ανοίγεται στο εσωτερικό ενός τετράπλευρου πύργου και περιλαμβάνει τρεις διαδοχικές τοξωτές πύλες που κλείνονται με δίφυλλες θύρες, έναν τετράπλευρο θολοσκεπή χώρο, πάνω από τον οποίο διαμορφώνεται δώμα για την εγκατάσταση πυροβόλων όπλων και ζεματίστρα, από όπου ρίχνονται καυτό λάδι ή πέτρες. Αυτή η διαμόρφωση της εισόδου διατηρείται μέχρι και σήμερα.

2.– Εξωτερικός περίβολος

Διασχίζοντας την κεντρική είσοδο ο επισκέπτης εισέρχεται στον μεγάλο εξωτερικό περίβολο του κάστρου, ενώ απέναντί του, στο ΝΑ και ψηλότερο σημείο του λόφου, ορθώνεται ο εσωτερικός περίβολος, που ταυτίζεται με το παλάτι των Φράγκων πριγκίπων. Ο εξωτερικός περίβολος, που εκτείνεται στα βόρεια και δυτικά του παλατιού καταλαμβάνοντας τις ομαλότερες

- 12 Άποψη εξωτερικού και εσωτερικού περιβόλου από Δ.
- 13 Τα εξωτερικά τείχη με τον περίδρομο και τις επάλξεις.
- 14 Εξωτερικός περίβολος. Η κινστέρνα και το συγκρότημα της κεντρικής εισόδου.
- 15 Το ΝΔ σημείο επαφής των εξωτερικών τειχών με τον εσωτερικό περίβολο, όπου ανοίγεται δευτερεύουσα μικρή πύλη.

12

13

πλαγιές του λόφου, προστίθεται όταν το Χλεμούτσι παίρνει την τελική του μορφή τον 13ο αι., με στόχο την καλύτερη προστασία του. Περιβάλλεται από ψηλά τείχη και το εσωτερικό του καταλαμβάνεται από στάβλους, αποθήκες για τροφές και πολεμοφόδια, στρατώνες για τη φρουρά, δεξαμενές συλλογής νερού.

3.– Κινστέρνες

Καθώς το Χλεμούτσι δεν διαθέτει φυσικές πηγές, η αποθήκευση του νερού της βροχής, που μαζεύεται από τις στέγες των κτηρίων σε μεγάλες δεξαμενές (κινστέρνες) με αγωγούς που διατρέχουν την τοιχοποιία, είναι κύριο ζητούμενο των κατασκευαστών του. Οι περισσότερες κινστέρνες του κάστρου, ορθογωνίου σχήματος, θολοσκεπαστες, με τα εσωτερικά τοιχώματα στεγανοποιημένα με υδραυλικό κονίαμα και στόμιο για την άντληση του νερού, είναι υπόγειες, διευθετημένες κάτω από τα κτήρια του εξωτερικού περιβόλου. Μεγάλη υπόγεια θολωτή κινστέρνα διαθέτει και ο εσωτερικός περίβολος στην ανατολική πτέρυγα του παλατιού. Δεν λείπουν φυσικά και οι υπέργειες ή ημι-υπόγειες δεξαμενές, όπως η κινστέρνα [3α], στα αριστερά μπαίνοντας στον εξωτερικό περίβολο, ή η δεξαμενή [3β] που εφάπτεται στο τζαμί.

4.– Τείχη και πύλες εξωτερικού περιβόλου

Ακολουθώντας το λίθινο καλντερίμι ο επισκέπτης ανηφορίζει προς τον εσωτερικό περίβολο έχοντας παράλληλα ευρεία εποπτεία των εξωτερικών τειχών, που απολήγουν σε περίδρομο και επάλξεις, ενώ διαθέτουν παράθυρα με τοξοθυρίδες. Ο περίδρομος εξασφαλίζει την περιπολία των στρατιωτών, ενώ οι επάλξεις την ασφαλή στάση και την πλεονεκτική τους θέση σε σχέση με τον εχθρό σε περίπτωση πολιορκίας. Στα σημεία όπου τα τείχη εφάπτονται με τον εσωτερικό περίβολο ανοίγονται δύο δευτερεύουσες μικρές πύλες [4α, 4β]. Κατά την πρώτη περίοδο κατοχής του κάστρου από τους Τούρκους (1460–1687), τα τείχη υφίστανται τροποποιήσεις: ένας ημικυλινδρικός πύργος προστίθεται στη δυτική πλευρά, η εξωτερική τους πλευρά ενισχύεται με σκάρπα, δηλαδή διέυρυνση των τειχών στο κατώτερο σημείο για επιπλέον προστασία από τα πυροβόλα όπλα, επανακατασκευάζονται οι οδοντωτές απολήξεις τους και ο περίδρομος, ενώ τροποποιούνται οι γωνίες στα δυτικά του περιβόλου με την προσθήκη τριών προμαχώνων για την τοποθέτηση κανονιών.

5.– Κτήρια εξωτερικού περιβόλου

Εναλλακτικά, αντί να ακολουθήσει το λίθινο καλντερίμι, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί ελεύθερα στους χώρους του εξωτερικού περιβόλου, όπου διακρίνονται ακόμα κατάλοιπα κτισμάτων της Μεσαιωνικής περιόδου. Πρόκειται για μεγάλα διώροφα επιμήκη κτήρια [βλ. ενδεικτικά 5α–γ], τα

οποία είναι κατασκευασμένα στην εσωτερική πλευρά των τειχών, διαθέτουν τζάκια, αποχωρητήρια και κινστήρες και προορίζονται για το προσωπικό της βασιλικής αυλής. Ο επισκέπτης μπορεί να διακρίνει στα τείχη ίχνη από την επενδεδυμένη με πυρίμαχα υλικά (τούβλα και κεραμίδια) πλάτη των τζακιών, το αποτύπωμα των καμινάδων, αλλά και τις οπές των ξυλοδοκών, που συγκρατούσαν το ξύλινο πάτωμα των κτηρίων. Παράλληλα, σε όλη την έκταση του περιβάλλου υπάρχουν ερείπια κτηρίων ευτελούς κατασκευής, η χρονολόγηση των οποίων ανάγεται στους οθωμανικούς χρόνους.

6.- Τζαμί

Ακολουθώντας και πάλι τη λιθόστρωτη οδό και κατευθυνόμενος προς την είσοδο του εσωτερικού περιβάλλου, ο επισκέπτης συναντά στο δεξί του χέρι ένα κτήριο επιμελέστερης κατασκευής, το οποίο μπορεί να ταυτιστεί με το τζαμί του σουλτάνου Μπαγιεζίτ Βελή, που αναφέρει ο Ενλίγια Çelebi. Από το κτήριο διατηρείται η κεντρική τετράγωνη αίθουσα, στον νότιο τοίχο της οποίας διαμορφώνεται το «μιχράμπ», στραμμένο προς την κατεύθυνση της Μέκκας, ενώ στα δυτικά σώζονται τα κατάλοιπα ενός μιναρέ και στα βόρεια μιας δεξαμενής.

7.- Κεντρική πύλη εσωτερικού περιβάλλου

Μόλις ο επισκέπτης ανηφορίσει στην κορυφή του λόφου, φθάνει στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου,

- 16 Εξωτερικός περίβολος.
Διακρίνονται κατάλοιπα των
διώροφων μεσαιωνικών
κτισμάτων και το τζαμί.
- 17 Εσωτερικός περίβολος (παλάτι),
άποψη από Β.
- 18 Η είσοδος στον εσωτερικό
περίβολο με το θολωτό διαβατικό.

16

17

που ταυτίζεται με το πριγκιπικό ενδιαίτημα. Η είσοδος από τον εξωτερικό στον εσωτερικό περίβολο γίνεται μέσα από ένα θολωτό διαβατικό, στο οποίο οδηγεί η κεντρική πύλη. Στην αρχική της μορφή (αρχές 13ου αι.), η πύλη εισόδου σχηματίζεται ανάμεσα σε δύο ορθογωνικούς πύργους. Κατά την τελική κατασκευή του 13ου αι., η πύλη διαμορφώνεται σε εσοχή εν μέσω δύο ορθογώνιων σε κάτοψη πύργων. Οι αρχικοί πύργοι στις δύο πλευρές της πύλης ενοποιούνται με ημικυλινδρικό θόλο και ένα μεγάλο τόξο διαμορφώνεται χαμηλότερα στην όψη τους. Πάνω από την πύλη ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο με συμφυές ανάγλυφο σύνθετο πλαίσιο. Η σημερινή μορφή του συγκροτήματος της εισόδου ανάγεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν οι πύργοι της πύλης ενοποιούνται και σχηματίζουν ενιαίο μέτωπο, στο οποίο ανοίγεται μια πρώτη πύλη.

8.- Εσωτερικός περίβολος (παλάτι)

Ο επισκέπτης, ανοίγοντας τη μεγάλη ξύλινη καστρόπορτα του παλατιού, εισέρχεται στον εσωτερικό περίβολο, μια οχυρή συμπαγή κατασκευή εξαγωνικού σχήματος, που αποτελείται σήμερα από πέντε διώροφες και μία ισόγεια αίθουσα γύρω από εσωτερική αυλή.

Κατά την πρώτη φάση κατασκευής του (αρχές 13ου αι.) ο εξαγωνικός περίβολος, σε επίπεδο μίας στάθμης, συνιστά το σύνολο του κάστρου. Λίγο αργότερα τα τείχη του υψώνονται και καταλήγουν σε επάλξεις (ίχνη τους διακρίνονται ακόμα και σήμερα πάνω από την κεντρική πύλη), δύο ημικυκλικοί πύργοι ενισχύουν τον περίβολο στο χαμηλότερο σημείο του λόφου, ενώ διαμορφώνεται και η πύλη εισόδου. Στο εσωτερικό του κατασκευάζεται διώροφη, ξυλόστεγη αίθουσα με τζακία, ντουλάπια, δίλοβα παράθυρα και υπόγεια δεξαμενή νερού, που εξυπηρετεί τις ανάγκες του καστελάνου. Στόχος του κάστρου είναι αφενός να προστατεύσει την πριγκιπική κατοικία στην ατείχιστη πρωτεύουσα Ανδραβίδα και αφετέρου να επιβλέπει το λιμάνι, όσο ακόμη δεν είχε ιδρυθεί η πόλη της Γλαρέντζας. Είναι επίσης πιθανό το Χλεμούτσι να λειτούργησε ως κυνηγετική αgroικία ή ως θερινή κατοικία του πρίγκιπα.

Αργότερα στον ίδιο αιώνα, κατά την τελική διαμόρφωση του κάστρου η οποία διατηρείται ακόμα, το αρχικό εξάγωνο μετατρέπεται πλέον σε πολυτελές παλάτι, σύμβολο εξουσίας και κυριαρχίας των Βιλλεαρδουίνων, με θολωτές αίθουσες που περιβάλλουν την κεντρική αυλή. Σήμερα ο επισκέπτης, διασχίζοντας το διαβατικό, έχει εντυπωσιακή θέαση ολόκληρης της βορειοανατολικής πτέρυγας του φρουριακού εξαγώνου, η οποία καλύπτεται από τον μεγάλο ημικυλινδρικό θόλο, μιας και οι αίθουσες δεν διατηρούν πλέον τους ορόφους του ισόγειου και συνεπώς είναι ενοποιημένες με τον όροφο. Κατά την περίοδο χρήσης του κάστρου ως πριγκιπικού

19

καταλύματος, οι ισόγειες αίθουσες του παλατιού, που δεν διαθέτουν θέρμανση και φωτίζονται με μικρά παράθυρα, χρησιμοποιούνται ως βοηθητικοί χώροι, αποθήκες και παρασκευαστήρια, ενώ στον όροφο, όπου η πρόσβαση γίνεται με κτιστές εξωτερικές σκάλες από την κλειστή αυλή, αναπτύσσονται οι χώροι διαμονής του ηγεμόνα.

9.- Πριγκιπικό παρεκκλήσι

Διασχίζοντας το διαβατικό και ακριβώς πάνω από αυτό, η πρώτη αίθουσα που συναντά ο επισκέπτης στο ύψος του ορόφου του παλατιού είναι το πριγκιπικό παρεκκλήσι, το οποίο ξεχωρίζει με τα εγγεγραμμένα σε οξυκόρυφο πλαίσιο δίλοβα παράθυρα. Το παρεκκλήσι, το οποίο σύμφωνα με την τοπική παράδοση είναι αφιερωμένο στην Αγία Σοφία, διατηρεί ακόμα σπαράγματα του τοιχογραφικού του διακόσμου.

10.- Αίθουσα υποδοχής

Δίπλα στο παρεκκλήσι βρίσκεται η μεγαλύτερη και εντυπωσιακότερη αίθουσα του παλατιού: πρόκειται για τη μεγάλη αίθουσα υποδοχής, η οποία έχει πολλαπλές χρήσεις λειτουργώντας ως αίθουσα του θρόνου, χώρος διοίκησης, απονομής δικαιοσύνης και υποδοχής των επισήμων, ενώ εδώ τελούνται τα επίσημα γεύματα, οι εορτές και οι εκδηλώσεις. Η αίθουσα διαθέτει παράθυρα με πέτρινα καθιστικά και εντυπωσιακά μεγάλο τζάκι. Επισημαίνεται πως τα τζάκια, βορειοευρωπαϊκό στοιχείο άγνωστο έως τότε στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, εμφανίζονται για πρώτη φορά στο Χλεμούτσι, μαρτυρώντας την καταγωγή των ιδιοκτητών του που αντιγράφουν τα μεγάλα μεσαιωνικά κάστρα της Γαλλίας. Σήμερα τα τζάκια διατηρούν τις λίθινες λοξότμητες παραστάδες και εσοχές τους στον τοίχο, όπως και το τμήμα του επενδεδυμένου με κομμάτια πλίνθων και κεράμων τοίχου όπου έκαιγε η φωτιά. Μετά την πρόσφατη αποκατάσταση της αίθουσας, ο επισκέπτης μπορεί να θαυμάσει τα αρχιτεκτονικά της χαρακτηριστικά αλλά και την αίθουσα στο σύνολό της από ψηλά αξιοποιώντας τη διαδρομή θέασης. Έξω από την αίθουσα υποδοχής σώζεται τμήμα της λιθόκτιστης μνημειακής κλίμακας, μέσω της οποίας γινόταν η πρόσβαση στον όροφο. Η κλίμακα απολήγει σε μεγάλο εξώστη στηριζόμενο σε τρεις οξυκόρυφους θόλους.

11.- Μαγειρεία

Η αίθουσα υποδοχής επικοινωνεί άμεσα με τα μαγειρεία. Στο χώρο διακρίνονται ακόμα τα λείψανα ενός φούρνου, οι καπνοδόχοι πάνω από τις εστίες και, στο ισόγειο, μια στέρνα και μια αποθήκη. Και εδώ η πρόσβαση γίνεται μέσω εξωτερικής κτιστής κλίμακας.

12.- Χώροι διαμονής

Στη νότια πλευρά της αυλής βρίσκονται οι τρεις πτέρυγες του παλατιού, οι οποίες φιλοξενούν τα

20

- 19 Η αίθουσα υποδοχής και δεξιώσεων.
- 20 Μεσαιωνικό τζάκι.
- 21 Εξωτερική άποψη της αίθουσας υποδοχής με τη λιθόκτιστη μνημειακή κλίμακα και τον εξώστη.
- 22 Η πτέρυγα με τα διαμερίσματα του πρίγκιπα, εσωτερική άποψη από Α.
- 23 Η υπόγεια θολωτή κινστέρνα του παλατιού.

21

22

23

υπνοδωμάτια του πρίγκιπα [12α], της πριγκίπισσας [12β] και των υπόλοιπων μελών της πριγκιπικής οικογένειας [12γ]. Στις αίθουσες αυτές, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με διόδους, διατηρούνται ακόμα ίχνη από δίλοβα παράθυρα με καθιστικά, τζάκια, εντοιχισμένα ερμάρια που έκλειναν με ξύλινα φύλλα, αποχωρητήρια, αγωγοί για τα νερά της βροχής. Η πτέρυγα 12α ταυτίζεται με τη διώροφη, ξυλόστεγη αίθουσα της αρχικής διαμόρφωσης του κάστρου (αρχές 13ου αι.), η οποία αργότερα δέχτηκε μετασκευές και τροποποιήσεις. Στο υπόγειό της βρίσκεται η μεγάλη θολωτή κινστέρνα για τη συλλογή των ομβρίων του παλατιού. Αξιοσημείωτη είναι η διαφοροποίηση του πατώματος ανάμεσα στους χώρους ιδιωτικής διαμονής και επίδειξης: ξύλινα πατώματα στους κοιτώνες, τα οποία στηρίζονταν σε μια κεντρική πεσσοστοίχια, ενώ λίθινα πατώματα διαμορφώνονταν πάνω σε ημικυλινδρικούς θόλους στο παρεκκλήσι και την αίθουσα του θρόνου.

Παρά το πέρασμα των αιώνων και τη φθορά που επέφεραν, το Χλεμούτσι εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να αποτελεί εξαιρετικό δείγμα της δυτικής μεσαιωνικής οχυρωματικής τέχνης, ορατό σύμβολο εξουσίας και κυριαρχίας των Βιλλεαρδουίνων, προορισμένο να επιβληθεί και να εντυπωσιάσει. Ο επισκέπτης, περιδιαβαίνοντας τους χώρους του με οδηγό τη φαντασία, μπορεί να ταξιδέψει στην εποχή των σταυροφόρων και να αισθανθεί τη γοητεία της ανακάλυψης του μεσαιωνικού κόσμου. Σε αυτό συμβάλλει άλλωστε και η μοναδική έκθεση «Η εποχή των ιπποτών – Οι σταυροφόροι στον Μοριά», που αναπτύσσεται στους χώρους του παλατιού.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ ΣΤΟΥΣ ΘΡΥΛΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ο γοητευτικός μύθος της εποχής των ιπποτών που ενσαρκώνει το κάστρο Χλεμούτσι αποτέλεσε ανέκαθεν πόλο έμπνευσης για ιστορικά μυθιστορήματα, περιηγητικά κείμενα, ποιήματα ή απλούς θρύλους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα η *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη και το *Εμείς και οι Φράγκοι* του Νίκου Τσιφόρου. Ο Κώστας Ουράνης γράφει στο ποίημά του «Απόγονος»:

*Πρέπει να είμαι απόγονος των ιπποτών εκείνων,
γιατί ούτε ο Παρθενών, ούτε η Αγία Σοφία
δε μου εγεννήσαν τη γλυκιά εκείνη νοσταλγία
που ένιωσα, όταν κάποτε είδα στην Αχαΐα
ένα καστέλι φράγκικο, σιωπηλό, μόνο,
να υψώνει τις επάλξεις του —προκλητικά— στο Χρόνο.*

Ο δε Νίκος Καζαντζάκης στο *Ταξιδεύοντας στο Μοριά* μας περιγράφει γλαφυρά την επίσκεψή του στο κάστρο:

Τα κάστρα εξασκούν μυστηριώδη γοητεία στην ψυχή του ανθρώπου. Όταν μέσα στον κάμπο ορθώνεται ξάφνου στο

24 Η πύλη του εσωτερικού περιβόλου, διαμόρφωση της Οθωμανικής περιόδου. Διακρίνεται η κλίμακα που οδηγεί στον περίδρομο των εξωτερικών τειχών.

βάθος του ορίζοντα ένα απότομο βουνό και στην κορφή του ξεχωρίζεις μίαν κορώνα από μισογκρεμισμένα μουράγια και πύργους και πολεμίστρες, η ψυχή σου τινάζεται και αντριεύει...

Άξαφνα, στο γύρισμα ενός λόφου, σήκωσα το χέρι χαρούμενα. Ψηλά, στην κορφή του βουνού, μπροστά μου, έλαμψε το ξακουσμένο κάστρο, το Χλεμούτσι. Τετράγωνο, πληγμένο, όρθιο ακόμα...

...σκαρφαλώνω το βουνό. Βιάζομαι. Βαρετές είναι οι κουβέντες, όταν στέκεται ένα κάστρο από πάνω σου έρημο και σε φωνάζει...

Όταν μπήκα από τη στενή ορθάνοικτη καστρόπορτα και

διάβηκα στις γοτθικές ρημαγμένες αίθουσες και στις χορταριασμένες αυλές και πιάστηκα από μίαν αγριοσυκιά για να ανέβω στο απάνω πάτωμα και στάθηκα σε μίαν πέτρα, μου ήρθε να σύρω στριγγιά φωνή σα γεράκι...

Σε κάθε μου βήμα, απειλητικά κοπάδια κοράκια σηκώνουνταν, σκέπαζαν μια στιγμή τον ήλιο, έσερναν φωνές και ξανάπεφταν στην άλλην άκρη του κάστρου.

Στάθηκα σε ένα γοτθικό παραθύρι και κοίταζα τον κάμπο της Γλαρέντζας και γύρα του τη θάλασσα ν' αχνίζει. Και πέρα έλαμπαν τα θεία νησιά: η Ζάκυνθος, η Κεφαλονιά, κι αχνά, σαν όραμα από γαλάζιο φως, η Ιθάκη...

Όπως όλα τα κάστρα, έτσι και το Χλεμούτσι έχει τους δικούς του θρύλους. Δύο είναι οι πιο γνωστοί, ο θρύλος του Ανήλιαγου και ο θρύλος για τις αδελφές νεράιδες. Σύμφωνα με τον πρώτο, ήταν κάποτε ένα πριγκιπόπουλο που κατοικούσε στην Παλιόπολη (αρχαία Ήλιδα) και είχε αγαπήσει την πριγκίπισσα που κατοικούσε στο Χλεμούτσι. Το πριγκιπόπουλο ονομαζόταν Ανήλιαγο, γιατί αν ποτέ τον έβλεπε ο ήλιος και το φως της ημέρας ήταν η μοίρα του να μαρμαρωθεί. Το ίδιο και η πριγκίπισσα, που την έλεγαν Ανήλιαγη. Προκειμένου ο Ανήλιαγος να ανταμώνει την πριγκίπισσά του, οι δύο νέοι έφτιαξαν μία υπόγεια στοά από την Παλιόπολη έως το Χλεμούτσι. Δυστυχώς όμως, μία μέρα το πριγκιπόπουλο αποκοιμήθηκε στην αγκαλιά της καλής του και όταν ξύπνησε, πετάχτηκε έξω να πάει στη στοά, αλλά τον αντίκρισε το φως της ημέρας και μαρμαρώθηκε...

Όσον αφορά στον δεύτερο θρύλο, λέγεται πως κάποτε ήταν δύο αδελφές νεράιδες που ζούσαν η μία στο Χλεμούτσι και η άλλη στο Σαντομέρι. Στο Χλεμούτσι κατοικούσε η όμορφη, που όμως δεν είχε παιδιά, ενώ στο Σαντομέρι έμενε η άσχημη, που είχε πέντε αγόρια και μία πεντάμορφη κόρη. Μετά τα παρακάλια της όμορφης νεράιδας, η αδελφή της της χάρισε την κόρη, με την υπόσχεση όμως να μπορεί να την επισκέπτεται στο Χλεμούτσι. Η νεράιδα στο Χλεμούτσι όμως αθέτησε τη συμφωνία και απαγόρευσε στην αδελφή της να βλέπει το παιδί της. Ο θρήνος και η οργή της άσχημης αδελφής ήταν τέτοια που από τότε, όταν οι άνεμοι βουίζουν και η φύση λυσομανάει, λένε ότι είναι το βογγητό της μάνας για το χαμό του παιδιού της που ακούγεται...

ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΡΟΥ ΧΛΕΜΟΥΤΣΙ / CLERMONT

Ο χαρακτήρας και οι στόχοι του μουσείου

Το Μουσείο Κάστρου Χλεμούτσι αποτελεί το πρώτο και μοναδικό έως σήμερα θεματικό μουσείο, που αφορά αποκλειστικά στην περίοδο της σταυροφορικής κατάκτησης στην Ελλάδα. Συνιστά μια πρωτότυπη ιδέα στο χώρο του πολιτισμού, ένα μουσείο σε μνημείο, καθώς αναπτύσσεται με τέτοιο τρόπο, ώστε το κέλυφος του μουσειακού χώρου, δηλαδή το ίδιο το κάστρο, συνιστά και το σημαντικότερο έκθεμά του. Πρόκειται για ένα «μουσείο ανοικτό», που επιτρέπει στον επισκέπτη να βλέπει τα εκθέματα να λειτουργούν μέσα στον φυσικό τους χώρο, χωρίς ιδιαίτερες σκηνογραφικές επεμβάσεις, και να αποκομίζει μια μοναδική εμπειρία μέσα από τη βιωματική προσέγγιση. Η θεματική του επικεντρώνεται στην περίοδο της Φραγκοκρατίας (13ος–15ος αι. μ.Χ.), όπως αυτή εκδηλώνεται στον νότιο χερσαίο ελλαδικό χώρο. Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στην περιοχή της Ηλείας, που υπήρξε και το επίκεντρο του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, με την παρουσίαση του πολιτισμού μιας γοητευτικής για το ευρύ κοινό εποχής, που είναι, ωστόσο, αρνητικά φορτισμένη,

25 Άποψη της εκθεσιακής ενότητας «Το κάστρο Χλεμούτσι και η αρχιτεκτονική την περίοδο της Φραγκοκρατίας» στην αίθουσα υποδοχής.

- 26 Γενική άποψη ορόφου του μουσείου.
- 27 Η εκθεσιακή ενότητα για τη Γλαρέντζα στο ισόγειο του πριγκιπικού παρεκκλησιού.
- 28 Γενική άποψη της εκθεσιακής ενότητας «Ο κόσμος των ιδεών και των θεσμών – Οι ιππότες στον Μοριά» στον όροφο του πριγκιπικού ενδιαίτηματος.
- 29 Κιονόκρανο από την Ανδραβίδα με ανάγλυφο το θυρεό του πριγκιπικού ζεύγους Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνης – Φλωρεντίου Ντ' Αινώ (1289–1297).

26

καθώς συχνά η Φραγκοκρατία εκλαμβάνεται ως περίοδος παρακμής υπό ξένη κυριαρχία.

Η ιδιαιτερότητα του μουσείου συνίσταται στο γεγονός ότι εκφράζεται μια νέα αντίληψη που δεν φοβάται να αναδείξει μνημεία–σύμβολα «ξένης κυριαρχίας» στην Ελλάδα. Σε αντίθεση με τη μέχρι πρόσφατα επικρατούσα πολιτική, η έκθεση στο κάστρο Χλεμούτσι εισάγει μια νέα πρακτική, μουσειολογικά, πολιτισμικά και ιδεολογικά καινοτόμα. Αν και στεγάζεται στο κατεχοχόν μνημείο της σταυροφορικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, το εμβληματικό Château Clermont, πριγκιπικό ανάκτορο των Βιλλεαρδουίνων, επιτρέπει μια θετική ερμηνεία αυτής της κυριαρχίας, που το μνημείο από μόνο του, ως απόλυτο σύμβολο εξουσίας, δεν τη δίνει. Στόχος του μουσείου είναι να προσφέρει νέα στοιχεία ιστορικής γνώσης, να λειτουργήσει ως χώρος μουσειοπαιδαγωγικής εκπαίδευσης, διά βίου μάθησης και ψυχαγωγίας, αλλά και ως φορέας δημιουργικής ανάπτυξης και κοινωνικής ενεργοποίησης, συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Η στεγαζόμενη έκθεση: Η γοητεία της ανακάλυψης του μεσαιωνικού κόσμου

Το μουσείο, το οποίο άνοιξε τις πύλες του στο κοινό τον Ιούνιο του 2009, στεγάζεται στην «καρδιά» του κάστρου, καθώς αναπτύσσεται σε τέσσερις χώρους του εσωτερικού περιβόλου: στην αναστηλωμένη διώροφη αίθουσα Α5 συνολικού εμβαδού 320 τ.μ., που ταυτίζεται με τον κοιτώνα της πριγκίπισσας, και στις δύο ισόγειες αίθουσες εκατέρωθεν του διαβατικού (περ. 35 τ.μ. και 70 τ.μ. αντίστοιχα), κάτω από το πριγκιπικό παρεκκλήσι και την αίθουσα υποδοχής. Επιπλέον, σε κατάλληλα διαμορφωμένο τμήμα του εσωτερικού αύλειου χώρου (περ. 40 τ.μ.) αναπτύσσεται υπαίθρια έκθεση με λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη από τον ηλειακό χώρο.

Το σκεπτικό της έκθεσης αναπτύσσεται σε πέντε βασικές ενότητες με υποενότητες, που περιλαμβάνουν περισσότερα από 500 αντικείμενα, χρονολογούμενα από τον 13ο έως τον 15ο αι. μ.Χ. Το εκθεσιακό υλικό, σχεδόν αποκλειστικά προϊόν ανασκαφής, προέρχεται από μεσαιωνικές θέσεις της Ηλείας (κυρίως από την πόλη της Γλαρέντζας, το κάστρο Χλεμούτσι και τη Μονή της Ίσοβας), αλλά και από την ευρύτερη περιοχή των εδαφών του Πριγκιπάτου (Πάτρα, Κόρινθος), ενώ εξαιρετικά πλούσια είναι η συλλογή της μεσαιωνικής κεραμικής. Κάθε ενότητα διατηρεί τη νοηματική της αυτοτέλεια και, συνεπώς, ο επισκέπτης δεν είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει μία και μοναδική, υποχρεωτική πορεία. Αντίθετα, του δίνεται η δυνατότητα να περιηγηθεί ελεύθερα ένα φράγκικο κάστρο επιλέγοντας ο ίδιος την αφηγηματική διαδρομή της αρεσκείας του καθώς σταδιακά ανακαλύπτει ιδέες, ιστορίες και αντικείμενα της Μεσαιωνικής περιόδου.

13α.– Ενότητα Α: Το κάστρο Χλεμούτσι και η αρχιτεκτονική την περίοδο της Φραγκοκρατίας

Η πρώτη ενότητα, που στεγάζεται στους ημι-υπαίθριους χώρους εκατέρωθεν του διαβατικού, εισάγει τον επισκέπτη

27

28

29

στο ίδιο το μνημείο. Παρουσιάζονται τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του κάστρου Χλεμούτσι, η σχέση του με τη γαλλική οχυρωματική τέχνη της εποχής και τα φρούρια της σταυροφορικής ανατολής, ενώ προσδιορίζονται οι χρήσεις των επιμέρους χώρων του και τονίζεται ο ρόλος του ως πριγκιπικού παλατιού και συμβόλου ισχύος του ηγεμόνα.

Στην ίδια ενότητα αναλύεται η οργάνωση των κάστρων και οικισμών της μεσαιωνικής Ηλείας, με ιδιαίτερη βαρύτητα στη Γλαρέντζα, που υπήρξε σημαντικό οικονομικό, αστικό και διοικητικό κέντρο με διεθνή ακτινοβολία.

Παράλληλα παρουσιάζεται η γοτθική μοναστηριακή αρχιτεκτονική μέσα από τα εντυπωσιακά ερείπια των γοτθικών ναών της περιοχής (Μονή Ίσοβας, Αγία Σοφία Ανδραβίδας, Άγιος Φραγκίσκος Γλαρέντζας), καθώς και οι επιδράσεις της στην ορθόδοξη ναοδομία.

Το αφήγημα της ενότητας συγκροτείται πάνω στο πρόπλασμα του κάστρου Χλεμούτσι και στα αρχιτεκτονικά μέλη ή γλυπτά κοσμικών και θρησκευτικών κτηρίων, όπως οξυκόρυφα τόξα και γοτθικά κιονόκρανα. Ξεχωρίζει επίσης η αποκατάσταση μέρους του ιερού του ναού του Σωτήρος από το Ανήλιο.

13β.- Ενότητα Β: Ο κόσμος των ιδεών και των θεσμών – Οι ιππότες στον Μοριά

Η ενότητα αυτή, που αναπτύσσεται στον όροφο του πριγκιπικού ενδιαιτήματος, ταξιδεύει τον επισκέπτη στον κόσμο των ιπποτών, στο πολιτικό και κοινωνικό τους σύστημα, στις ιδέες και στις αντιλήψεις τους. Παρουσιάζει την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους σταυροφόρους, την ίδρυση και ιστορική διαδρομή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, ενώ γίνεται αναδρομή στον δυναστικό οίκο των Βιλλεαρδουίνων και τους υπόλοιπους ηγεμόνες του Πριγκιπάτου. Οικόσημα και θυρεοί, τοιχογραφίες, νομίσματα, πολυτελή σκεύη, χάλκινα και επίχρυσα σπιρούνια, πόρπες και κοσμήματα, σύνεργα καλλωπισμού και ραπτικής ζωντανεύουν στα μάτια του επισκέπτη εικόνες του Πριγκιπάτου με πρωταγωνιστές τους ιππότες και τις δεσπούνες του.

13γ.- Ενότητα Γ: Πίστη και λατρεία – Οι ναοί των ιπποτών

Στον όροφο του πριγκιπικού ενδιαιτήματος στεγάζεται και η τρίτη ενότητα, στην οποία αναπτύσσεται ένα παράδειγμα γοτθικού ναού, ο ναός του Αγ. Φραγκίσκου στη Γλαρέντζα. Γίνεται αναφορά στη λειτουργία του, σε θέματα πίστης και δογμάτων, αλλά και στη διακόσμηση, τη γοτθική ζωγραφική και γλυπτική, με προεξέχον έκθεμα ένα γλυπτό με ανάγλυφη παράσταση ανδρικού προσώπου που σχηματίζεται από φύλλα. Παρουσιάζονται ταφικά έθιμα, ταφικές πρακτικές και εξέχοντα ταφικά μνημεία, όπως η επιτάφια πλάκα της πριγκίπισσας Άννας Βιλλεαρδουίνης από την Ανδραβίδα, ενώ παράλληλα αξιοποιείται ένα αποκατασταθέν ερμάριο με αναπαράσταση της αρχικής χρήσης του.

- 30 Ζεύγος χάλκινων πτεριστήρων/σπιρουινών, β' μισό 14ου αι.
- 31 Νόμισμα denier tournois Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνης (1297–1301).
- 32 Κούπα με γραπτή διακόσμηση οικοσήμου.
- 33 Κλειδί νευρώσεως σταυροθολίου με ανάγλυφο πρόσωπο άνδρα, που σχηματίζεται από φύλλα (περ. 1225–1236). Προέρχεται από το Κιστερκιανό Αββαείο Ζάρακα (Στυμφαλία) Κορινθίας.
- 34 Μικρή κούπα με εφυάλωση («μοτίβο του Τάραντα», 14ος–αρχές 15ου αι.).
- 35 Μαγειρικό σκεύος (τηγάνι) με διάτρητο πυθμένα και εφυάλωση (μετά το 1312).
- 36 Πήλινο αγγείο με αραβικές επιγραφές και ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μέση Ανατολή (;) (14ος αι.).
- 37 Follaro / ρυλ της Χρυσής Ορδής των Μογγόλων (Κριμαία, ύστερος 13ος αι.).
- 38 Αργυρό gigliato Ροβέρτου Ι Αηίου (νομισματοκοπείο Νάπολης, 1309–1343).
- 39 Κέρμα εμπόρου με πιθανή προέλευση τη Λομβαρδία (ύστερος 13ος–14ος αι.).
- 40 Πήλινο σταμνί με πολύχρωμη διακόσμηση από την Ιταλία (ύστερος 13ος–14ος αι.).

30

32

36

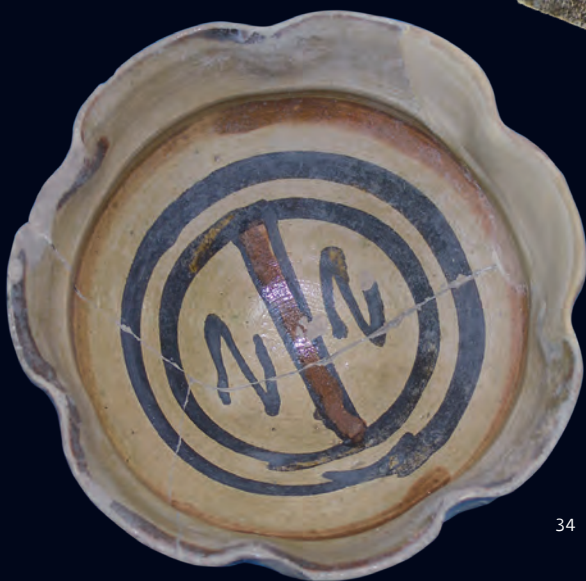
37

31

33

34

35

38

39

40

- 41 Άποψη της εκθεσιακής ενότητας «Πίστη και λατρεία – Οι ναοί των ιπποτών», όπου αναπτύσσεται το παράδειγμα του γοθτικού ναού του Αγ. Φραγκίσκου.
- 42 Αποκατασταθέν ερμάριο με πολυτελή μεσαιωνικά αγγεία.
- 43 Μουσείο: Γενική άποψη ισογείου.
- 44 Άποψη της εκθεσιακής ενότητας «Πτυχές του καθημερινού βίου», όπου αναπαρίσταται το μεσαιωνικό τραπέζι.
- 45 Άποψη της εκθεσιακής ενότητας «Οικονομία και εμπόριο – Ο Μοριάς στη μεσαιωνική οικουμένη».

41

42

13δ.- Ενότητα Δ: Η ζωή των κατοίκων του Πριγκιπάτου – Πτυχές του καθημερινού βίου

Στο ισόγειο της πτέρυγας της πριγκίπισσας αναπτύσσεται η τέταρτη ενότητα, που ξεναγεί τον επισκέπτη στον κόσμο της καθημερινότητας την εποχή των ιπποτών. Μέσα από αντίστοιχες υποενότητες, μπορεί κανείς να πληροφορηθεί για τις δραστηριότητες των κατοίκων του φραγκοκρατούμενου Μοριά, τον ιδιωτικό χώρο και την ψυχαγωγία τους, την οργάνωση της οικίας, την οικιακή οικονομία και την οικοσκευή, το μεσαιωνικό τραπέζι και την κουζίνα με την εστία και την αποθήκη. Οικοδομικά εργαλεία, λύχνοι πήλيني και χάλκινοι, κλειδιά, εξαρτήματα θυρωμάτων και επίπλων, παιχνίδια, αμφορείς, επιτραπέζια σκεύη όπως κούπες, κανάτες, πιάτα αλλά και αγγεία για το λάδι, το ξίδι ή τα μπαχαρικά, μαγειρικά σκεύη, τσουκάλια, χύτρες, ταψιά και τηγάνια ζωντανεύουν σκηνές από την καθημερινή ζωή στον Μεσαίωνα.

13ε.- Ενότητα Ε: Οικονομία και εμπόριο, σχέσεις και επικοινωνία – Ο Μοριάς στη μεσαιωνική οικουμένη

Η έκθεση ολοκληρώνεται στην αίθουσα του ισόγειου με την πέμπτη ενότητα, η οποία αναφέρεται στη θέση του Πριγκιπάτου στη μεσαιωνική οικουμένη και στις εξωτερικές σχέσεις. Η οικονομία και το εμπόριο παρουσιάζουν την εμπορική του δραστηριότητα με Ανατολή και Δύση. Γίνεται εκτενής αναφορά στο νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας, στη νομισματική παραγωγή και κυκλοφορία, στις αποκρύψεις θησαυρών, στις απομιμήσεις και ακυρώσεις των νομισμάτων. Πλήθος αγγείων, σε πολλά σχήματα και με ποικίλες διακοσμήσεις, προερχόμενα από όλα τα μέρη της Μεσογείου, από την Ισπανία και την Ιταλία μέχρι τη Συρία και την Αίγυπτο, συνιστούν την πλουσιότερη έως σήμερα συλλογή μεσαιωνικής εισηγμένης κεραμικής στην Ελλάδα και αποδεικνύουν την κομβική γεωγραφική θέση του Πριγκιπάτου και την εξέλιξή του σε περιφερειακό κέντρο της μεσαιωνικής οικουμένης.

* Το παρόν αποτελεί μέρος άρθρου της γράφουσας με τίτλο «Αρχαιολογικός Χώρος και Μουσείο Κάστρου Χλεμούτσι: Προτάσεις Ολοκληρωμένης Διαχείρισης», το οποίο πρόκειται να δημοσιευτεί στον διαδικτυακό κόμβο Αρχαιολογία Online.

** Υπεύθυνος έργου μουσείου και επιμελητής της έκθεσης «Η εποχή των Ιπποτών – Οι σταυροφόροι στον Μοριά»: Δημήτρης Αθανασούλης, Αρχαιολόγος, Δρ Φ.

Μουσειολογική μελέτη – υλοποίηση: Δ. Αθανασούλης, Αθανασία Ράλλη, Αρχαιολόγος.

Μουσειογραφική μελέτη: Αλκμήνη Πάκα, Αρχιτέκτων.

Οι φωτογραφίες 2, 3, 8, 22–24, 31–40 και η κάτοψη στη σελίδα 126 προέρχονται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας / ΥΠΠΟΑ / ΤΑΠ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης Δ., «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του κάστρου Χλουμούτζι (Clermont)», Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, 27ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας, Αθήνα 2007, σ. 13–14.
- Αθανασούλης Δ., «Οι ιππότες στο Clermont – ένα μουσείο για τους Σταυροφόρους», περιοδικό *Ilissia* ΒΧΜ 5–6 (2010), σ. 36–45.
- Andrews K., *Castles of the Morea*, New Jersey 1953, σ. 146–158.
- Αρχαιολογικόν Δελτίον, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, τόμοι 1–64.
- Athanasoulis D., *Le château royal franc de Clermont (Chlemoutsi), Un patrimoine commun en Méditerranée: Fortifications de l'époque des Croisades*, Παρίσι 2008.
- Athanasoulis D., «The Triangle of Power – Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», στο Sharon E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea, Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, *Dumbarton Oaks Byzantine Library and Collection*, 2013, σ. 127–141.
- Athanasoulis D. «Clermont–Chloumoutzi, Le château–palais des princes francs d'Achaïe», *Collection Archéologie Départementale, Un palais dans la ville, Volume 1, Le Palais des rois de Majorque à Perpignan, Olivier Passarrius et Aymat Catafau*, Éditions Trabucaire, 2014, σ. 337–357.
- Bon A., *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe* (1205–1430), Paris 1969, σ. 192–193, 322–328, 608–629.
- Buchon J.–A., *La Grèce continentale et la Morée: Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Παρίσι 1843, σ. 510–513.
- Γεωργοπούλου Μ. / Ρηγάκου Δ. / Μυλωνά Ζ., «Από την ευφορία της θεωρίας και της μεθόδου, στις δυσκολίες της πράξης. Η έρευνα, αποκατάσταση και η ανάδειξη των κάστρων Χλεμούτσι, Αγ. Γεωργίου Κεφαλονιάς και Ζακύνθου», στο 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Ρόδος, 14–17 Νοεμβρίου 2001*, τ.1, σ. 536–543, 2007.
- Camocio G.F., *Isole famose porti, fortezze, e terre maritime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Sig.or Turco, novamente poste in luce*, Beveria 1574, alla libreria del segno di S.Marco [Chandler R., *Travels in Greece: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Οξφόρδη 1776, σ. 284].
- Cootwijk J. v., *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum in quo variarum gentium mores et instituta, insularum, regionum, urbium situs una ex prisci recentiorisque saeculi usu, una cum eventis que auctori terra marique acciderunt, dilucide recensentur. Accessit synopsis reipublicae Venetorum auctore Ioanne cotovico*, Hieronymus Verdussen, Αμβέρσα 1619.
- Coronelli V., *Description géographique et historique de la Morée, reconquise par les Venitiens du royaume de Negrepon, des lieux circonvoisins, et de ceux qu'ils ont soumis dans la Dalmatie* & dans l'Épire, depuis la Guerre qu'ils ont déclarée aux Turcs en 1684 jusqu'en 1687. Enrichie de plusieurs plans & vues de Places de mêmes Païs, par le Père Coronelli, *Cosmographe de la Serenissime République de Venise*. Aux dépens de l'Auteur, Nicolas Langlois, Παρίσι MDCLXXXVII (1687), σ. 47–48.
- Καλονάρος Π., *Χρονικό του Μορέως*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1989 (ανατύπ.).
- Kalonaros, P., «Khlémoutsi, le Château franque de Clermont», *Hellénisme Contemporain* II 1936.
- Κουμούση Α., «Στερέωση Αίθουσας Α1 Κάστρου Χλεμούτσι Νομού Ηλείας», *Ενημερωτικό Φυλλάδιο ΕΣΠΑ*, 2013.
- Κουμούση Α., «Κάστρο Χλεμούτσι Ηλείας: Στερέωση – Ανάδειξη αίθουσας Α2, αισθητική ανάδειξη αίθουσας Α1 και λειτουργική σύνδεση αυτών», *Ενημερωτικό Φυλλάδιο ΕΣΠΑ*, 2014.
- Λάμπρου Σπ., *Νέος Ελληνισμός*, τ. Β', σ. 308 και τ. Ε', σ. 231, 484.
- Leake W. M., f.r.s. etc., *Travels in the Morea*. Vol. II, Λονδίνο 1830, σ. 170–173.
- Leake W. M., *Peloponnesiaca: a Supplement to Travels in the Morea*, J. Rodwell, Λονδίνο 1846, σ. 210–211.
- Locatelli Alessandro, *Racconto storico Della Veneta Guerra in Levante*, Colonia 1691, I, σ. 341.
- Miller W., *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece* (1204–1566), Λονδίνο 1908.
- Μπαρμπαρίτσα Ε., «Η μαρτυρία των μεταλλικών αντικειμένων από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φράγκικης Ηλείας – Όψεις της ζωής των Φράγκων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας», Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2014.
- Παπανδρέου Γ., *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1924, σ. 162–169.
- Possot D. / Philippe Ch., *'Le voyage de la Terre sainte' composé par maître Denis Possot et achevé par messire Charles Philippe*, Παρίσι 1890.
- Pouqueville F.–C.–H.–L., *Voyage de la Grèce*, V, Παρίσι 1827, σ. 368.
- Servais J., «Recherches sur le port de Cyllène», *BCH* 85 (1961).
- Servais J., «Le site helladique de Khlémoutsi et l'Hyrminè homérique», *BCH* 1964.
- Skartsis St., *Chlemoutsi castle (Clermont, Castel Tornese), Peloponnese: Its pottery and its relations with the west (13th – early 19th c.)*, Centre for Byzantine, Ottoman & Modern Greek Studies, Institute of Archaeology and Antiquity, University of Birmingham, 2009.
- Traquair R., «Medieval Fortresses of the North–Western Peloponnesus», *The Annual of the British School at Athens* XIII (1906–7), σ. 268–284.
- Τσελεμπί Ε., *Οδοιπορικό στην Ελλάδα 1668–1671*, μτφρ. Δ. Λούπης, εκδ. Εκάτη, 1999, σ. 45–47.
- Wheler G., *A Journey into Greece*, Λονδίνο 1682, σ. 289–290.